

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

Інститут літератури імені Т.Г.Шевченка

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО
Сергій ПЛОХІЙ • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ — головний редактор
Ярослав ДАШКЕВИЧ — заст. головного редактора
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО • Галина БУРЛАКА
Сергій БЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Світлана ПАНЬКОВА • Руслан ПИРІГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 11

Серія

ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНІ ТА ХУДОЖНІ ТВОРИ

Літературно-критичні праці (1883–1931), “По світу”

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2008

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (15 УКР)
Г91

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядник: Галина БУРЛАКА

Автори передмов: Микола ЖУЛИНСЬКИЙ, Галина БУРЛАКА

Автор коментарів: Галина БУРЛАКА

Мовна редакція текстів М.Грушевського
та пояснення слів: Галина БУРЛАКА

Переклад висловів іншомовного походження: Мирослав ТРОФИМУК

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-568-7 (т. 11)

- © Інститут української археології та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, Інститут літератури імені Т.Г.Шевченка НАН України, 2008
- © Жулинський М., Бурлака Г., передмови, 2008
- © Бурлака Г., коментарі, 2008
- © Видавництво "Світ", дизайн та художнє оформлення, 2008

РОЗДІЛ І

СТАТТІ, ВИСТУПИ, ПЕРЕДМОВИ, ЗАМІТКИ

ДЛЯ ЮВІЛЕЮ ІВАНА КОТЛЯРЕВСЬКОГО

Desiderata

I

Мені давно вже хотілося звернути увагу громади й висловити кілька дезидератів з поводу близького нашого літературного свята, — як відомо, 1898 року мине сто літ з часу, як оголошено друком перші пісні перелицьованої “Енеїди” Котляревського.

Нема чого тут широко висловляти про значіння діяльності Котляревського — не для того зняли ми річ, та й не така се річ, не так вияснена, щоб зазначити її в малій замітці. Звичайно, тепер ніхто вже не зможе сказати, що Котляревський витворив нове українсько-руське письменство, сам собою, що його діяльність була якимсь зовсім новим фактом без попередників*. Добре відома річ: і в попередні часи не бракувало на Україні письменників, які заводили народну мову в сфери письменські; мотиви, принаймні деякі, писань Котляревського досить виразно виявляються й у попередньому письменстві, і взагалі діяльність Котляревського стоїть в живому, неперорваному зв'язку з культурним життям гетьманщини, з попереднім українським друкованим і недрукованим письменством. Але ж таки і при сучасному становищі студій над Котляревським, при всіх відмінах в поглядах на нього, незвичайне значіння його особистої діяльності в культурній історії України єсть факт безперечний. Котляревський так щиро обернувся до народної мови, так рішуче порвав, чи краще сказати — хотів порвати зв'язки з новою московською мовою й старим слов'янсько-українсько-польським язичієм, в писаннях своїх так талановито потрапив на основні ознаки української народної вдачі, що діяльність його різко визначилася з самого початку. Несвідомо, мабуть, і для себе самого Котляревський в своїх писаннях остільки ясно та виразно виявив змагання тогочасної громади до витворення своенародної літератури, своенародної й формою, й духом, що заступив своєю постаттю, примусив забути попередні невиразні, недужі прояви того змагання й зробив велике вражіння на сучасну громаду. Мотивів поезії Котляревського ухопилася зараз ціла серія письменників* і його писання за часу кількох поколінь мали й мають безпосередній вплив на письменство наше; ближчі сучасники Котляревського в письменстві безпосередньо в'яжуться з ним, ідуть за його приводом і прикладом. І ми, шукаючи в культурних обставинах

Гетьманщини*, в старому письменстві генези письменства Котляревського, знов-таки кажу, жадним чином не можемо заперечити незвичайному значінню його особи. З другого боку, неприємні прояви “котляревщини” в пізнішій нашій письменстві й культурному житті (що й досі дають себе іноді почувати) не заслоняють від очей наших тих здорових, буйних паростів, що виростили з сім’я, посяяного полтавським дяконенком. Чи так чи сяк, не вважаючи на деякі свої слабкі чи неприємні ознаки, поезія Котляревського проторила стежку українському письменству, очевидячки, як не цінувати її, а позитивні ознаки далеко, далеко в ній переважали. Можна сказати, що те, що звичайно робить для того чи іншого прямування ціла школа діячів, зробив у нас сам Котляревський своєю діяльністю. Писання його були правдивим поворотним пунктом в нашій культурно-громадській житті.

Однак вони разом з тим не zostалися при самому історичному значінні; вони не заховалися тільки по історіях літератури та по хрестоматіях, не залічилися до числа тих класичних утворів, які всі багато хвалять, та мало хто читає. Навпаки, не вважаючи на свій столітній майже вік, писання Котляревського обертаються в дуже широкій громаді; “Наталка” й “Чарівник” належать до найширше розповсюджених п’єс українського театру, а “Енеїда” належить до найпопулярніших книжок, і мала досі (залічуючи й повні видання писань) більш п’ятнадцяти видань. Можна сказати, що після Шевченка Котляревський єсть найпопулярніший письменник український; ба навіть він має свою окрему, властиво, свою громаду прихильників, котрої нема у Шевченка. Простий та веселий тон його поезії, не виявлені гостро, яскраво національні й соціальні ідеї здобули йому сих прихильників: поляки, котрих навіть Шевченкові “Псалми Давидові” “застрашали своїм вибором”*, з охотою похваляють Котляревського; те ж і з москалями. Правда, ці самі ознаки викликали дорікання Котляревському з сторони наших патріотів, і я маю на меті тільки зазначити сей факт спеціальної популярності Котляревського, а не ставити його на заслугу йому; хоч з другого боку, не вважаючи на той благодушний тон, і національні, і соціальні погляди Котляревського досить симпатично й виразно відбилися в його писаннях, аби пильніше до їх придивитися, і під сим веселим, непретензіозним покривалом провадилися помалу ідеї національні й громадські, часом дуже добрі, як те й доводили останніми часами історики нашого письменства. Але про се нам нема чого широко балакати. Я нагадав тільки про історичне й сучасне значіння писань Котляревського, аби довести, що, при таких навіть чи інших поглядах на вартість писань його, вони заслуговують і вимагають від усіх прихильників нашого слова великої уваги й доброго студювання. Тим часом не можна, як мені здається, заперечити, що Котляревського в нас студійовано дуже мало, і, щодо нього, багато існує важних питань не досить вияснених, а то й цілком непорушених. Нагадаємо про ці питання хоч здебільшого.

II

По правді, досі й загальна фізіономія, щоб так сказати, й значіння Котляревського в історії розвитку письменства нашого, як мені здається, не вияснені добре. Остра, стороннича Кулішева критика* могла б була бути початком такого студювання, бо порушила дуже важні питання з цього погляду; але, може, для того, що надто вже брала через край, що сторонничість її сама в очі кожному різала, вона не привела до такого пильного, основного студювання над Котляревським, якого треба було жадати. Вона, правда, була примусила покинути перекази старих панегіриків та придивитися пильніше до Котляревського (в сьому, безперечно, її заслуга), але як сама вона, властиво кажучи, майже не йшла далі кількох гарячих закидів, так і антагоністи Кулішеві* мало що поступили далі того, щоб відбити ці закиди кількома цитатами, кількома, хоч і дотепними, фразами; властиві ж студії над Котляревським незначно посунулися, правда — і не над одним Котляревським. Правда й то, що від загальних оглядів українського письменства, які ми досі мали, не можна й вимагати сього; на се треба студій спеціальних.

Так, досі ми не маємо навіть докладної життєписі Котляревського*; кілька дат з служебного формуляра, кілька загальних уваг двох-трьох сучасників його, 2—3 анекдоти — от трохи чи не все, що ми маємо про нього; про внутрішнє життя його ми майже нічого не знаємо. Звичайно, що ці недостачі почасти вже не можна й надолужити, але дещо-таки можна було б зробити й тепер. Прошукавши добре, можна було б допитатись і до тих паперів його, що передані були в Петербурзьку царську бібліотеку, й звідси пропали^{1*}, знайшлися б, може, й інші, досі невідомі документи й папери, принаймні хоч офіціальні. Переказів сучасників запевне можна було б зібрати далеко більше, як ми маємо. З часу смерті Котляревського минуло тільки 54 роки; і в Полтаві, й по Полтавщині мусить бути немало людей, що ще пам'ятають Котляревського, живуть, певно, ще вихованці полтавського “дому бідних дворян” і “благородного заведенія”, котрим управляв Котляревський; ще більше знайдеться таких, що чули цікаві звістки за нього від його сучасників².

¹Про пропажу паперів Котляревського див. замітку Горленка в “Київ[ський] стар[ині]”. 1883, V, С. 146.

²Не можу здержатися, щоб не зауважити при сій нагоді, що взагалі наші земляки дуже скупо й ліниво діляться з громадою споминками про своїх славних сучасників. Через те ми так мало знаємо навіть про головніших заступників нашого письменства. Тимчасом як, напр., московська мемуарна література так широко розвилась останніми часами, навіть щодо другорядних і третьюрядних діячів, в нас вона майже зовсім не існує, виключивши хіба Шевченка. Справді, що ми, напр., маємо про Гулака, Квітку, Костомарова? А скільки в нас таких, одначе, поважних письменників, що про їх ми знаємо те тільки, що самі вони повідали за себе в своїх писаннях?

Не можна сказати, щоб зовсім добре були вистудійовані писання Котляревського з погляду їх провідних ідей, ідейного змісту. Над сим питанням застановлялись, переважно з поводу Куліша, як то сказано, деякі думки, що не втратили ваги й тепер, й ми раз по раз мусимо вертатись до них, хоч і він сам перемінив потім погляди на Котляревського*. Але ще не досить; задовольались звичайно, підбравши для своїх поглядів по кілька цитатів, часто цитувалися вірші: “Так вічної пам’яті бувало у нас в Гетьманщині колись”, децю з мук пекельних*, але маємо бажати, щоб заналізовано було дрібніше, крок за кроком, всі писання Котляревського й висліджено докладно соціальний, культурний і національний світогляд автора — його відносини до народної маси, до тогочасної інтелігенції й до новонародженої української шляхти, погляди на історичне минуле свого народу й на сучасні авторові політичні обставини, на своенародні й займовані культурні елементи, щоб довести, в якій мірі виявляється у автора національна самосвідомість. Праця така марною не буде.

Далі, не вияснено добре той ґрунт, ті культурно-громадські обставини, в яких виростав Котляревський, їх вплив на нього. Тим часом пора була дуже характерна, дуже важна. Старі культурні й громадські форми й традиції Гетьманщини руйнувалися; знищено гетьманство, Січ*, заведено губерніяльний устрій, вже за пам’яті Котляревського “грамотою дворянству” санкціоновано заведені нові громадські відносини, українське кріпацтво й українську шляхту. Польща впала*, польський культурний вплив на масу зовсім зникає по Гетьманщині; одержує вплив московське письменство, що з другої половини XVIII в. стає вже помалу на власні ноги, з рук українців перейшовши до тубільців*. Намість старої академічної освіти й поруч з нею потрошки розповсюджується між вищими верствами скептична західна освіта, разом з невиразними мріями про натуральний стан і права чоловіка. Під сими ріжноманітними впливами на старім культурно-історичнім ґрунті Гетьманщини витворялися характерні, дивні комбінації. Посідателі кріпацьких душ, перейняті думкою про свою нескінченну вищість над “подлим” народом, перейняті афоризмом, що “в простого мужика простий єсть обичай, а в письменного — особий, політичний звичай”*, нахилилися до сентиментального народолюбства; “благородні шляхтичі”, що тільки-тільки затвердили за поміччю московського уряду свої привілеї, виступали оборонцями української (хоч провінціальної) автономії, кохалися в українській етнографії й історії й марили про козацькі часи, так ворожі й небезпечні для шляхоцьких прав. На сьому ріжноманітному ґрунті зросла й початкова наша національна самосвідомість і ріжноманітні складники її (і дають себе почувати й пізніше). Генеза творчої діяльності Котляревського єсть в значній мірі генеза українського націоналізму, й доки не вияснено буде його культурних і громадських обставин, того важного з погляду культурного розвитку нашого народу моменту, доти не можна буде докладно зрозуміти й того повороту в культурній історії нашої громади, провідником котрого

був Котляревський.

Котляревський, вихованець Полтавської семінарії, безперечно зріс на культурних традиціях старої Гетьманщини. Отже, перша задача — докладно вислідити, що взяв він у свої писання з її культурного запасу. Правда, се річ нелегка; культурна історія, духове життя Гетьманщини лежить ще в нас облогом, письменство XVIII в. ще жде пильних студій, але колись треба буде зробити сю роботу¹. На основі сих студій треба буде порівняти світогляд Котляревського з світоглядом громади гетьманської, його писання з попереднім письменством друкованим і недрукованим з погляду їх мотивів, форм, мови; на основі усього того вияснити питання, оскільки був своєнародним Котляревський у своїм писанні. Кілька дотепних уваг щодо сього питання в праці д. Дашкевича* — се тільки перші начерки й натякання, се тільки завдаток на дальші ширші й глибші студії.

З другого боку, писаннями своїми Котляревський подає руку новим прямунням чужих письменств — реакції проти псевдокласицизму й сентиментально-романтичному народолюбству. Важно вислідити, оскільки Котляревський тут підляг впливові сих чужих письменств і що він взяв з своєнародної культури. Питання про відносини перелицьованої “Енеїди” до інших пародированих “Енеїд” (французької Скаррона, німецької Блюмавера й московської Осипова) кілька літ тому було поставлено в анонімній розправі д. Н. М. В.^{2*}, потім в розправі д. Дашкевича, але не вияснено рішуче й досі; зафактовано зв’язок між “Енеїдами” Котляревського й Осипова, але відносини їх (хто за ким слідував) після останніх виводів д. Дашкевича застаються ще непевними і ждуть ще подрібніших спостережень. Поважні, особливо біблійні теми перелицьовувались на український лад і до Котляревського, й такі проби були широко розповсюджені; не бракувало й макаронічних жартів, яких потім ужив і Котляревський. Треба б вияснити відносини перелицьованої “Енеїди” до сих попередників своєнародних поруч з чужесторонніми творами. Так само з “Москалем-чарівником”, що має перед собою багату літературу інтермедій*, де вже ясно визначились й усталились типи пізнішої української комедії (так щодо Котляревського, цікаво звернути увагу на тип москаля) і з тим разом має аналогічні з’явища в письменстві московським (як показують на “Мельника” Аблесимова), а особою свого москаля в’яжеється безпосередньо з резонерами тогочасної західної і московської драматургії (не забудьмо, що Котляревський був прихильний до тогочасного московського театру і сам виступав яко актор). Не ясніше й становище “Наталки”; зв’язок сеї п’єси з “Козаком-стихотворцем”*, на котрого вказують яко на повід

¹Студії коло історії книжного слова й просвіти Гетьманщини в останній праці д. Житцького (“Мысли о народных думах”, гл. 2 і 3) ще раз виразно показують, як багато цікавого, важного було в культурнім житті минулого віку й як ми мало його знаємо.

²Петербурзька часопись “Новь”, 1885 р., кн. 4 і 5.

до написання “Наталки”, треба б ще вяснити. Не показано відносини сеї п’єси й до тогочасних українських культурно-громадських обставин, до вдачі до української етнографії, що виразно зазначилася вже коло тих часів; відносини її до сучасного західного й російського сентименталізму також ще треба б постудіювати; хороше порівняння “Наталки” з “Бідною Лізою” Карамзіна маємо у тій розправі д. Н. М. В., та того не досить; відносини до західних зразків не зачеплено майже, хоч ми й знаємо, що Котляревський кохався в романах Ляфонтена, Коттен, Жанліс.

Як відомо, письменство Котляревського обіймає немалий час; перші згадки про “Енеїду” ідуть від 1795 р., перші три пісні її були видані 1798 р., четверту — 1809 р.; дальші пісні автор друкував уривками пізнішими часами й їх видано було вповні тільки після його смерті*. “Наталка” з’явилась вперше на сцені 1819 р.*, як пишуть (я не знаю, оскільки ся дата певна й се треба було б ще вяснити.) За такий чималий час письменство, мусить бути, не зоставалося без відмін. Це той же таки Куліш доводив*, що останні три пісні “Енеїди” відрізняються від перших і з погляду духу, й з погляду мови: “Грубий, але щирий комізм міняється у автора й все більше перероблюється на штуковану карикатуру. Сама мова, спочатку вільна й подібна до зразків бесіди українських шинків, під кінець стає незграбною і мішається з книжною московською”¹. Основну різницю між першими й останніми піснями — народовством несамосвідомим, що мало на меті тішити цвічену громаду сценами з простого побуту, й народовством самосвідомим з поетичним змалюванням народного життя (с. 709–710) признає й д. Н. М. в., до такого погляду нахилиється й д. Петров; бачить градацію в них і д-р Огоновський*, хоч виводить її не з відмін в поглядах самого Котляревського, а з його змагання — приготувати помалу непризвичаєну ще громаду до національної самосвідомості й патріотичної діяльності (творча діяльність Котляревського, як здається д-ру Огоновському, спочатку й до кінця уявляється яко самосвідома). Д[обродій] Дашкевич виступає проти острого розріжнювання перших і останніх пісень (с. 32–33). Такий погляд здається мені більш справедливим, але у всякім разі сі самі відміни в поглядах показують, що справа ся не вистудійована ґрунтовно; очевидно, треба покинути загальні уваги та пильно й дрібно з’аналізувати писання Котляревського; тоді тільки й можна буде вислідити відміни в його писаннях, розвиток поетичної його діяльності. При сій нагоді, не задовольючись сучасним текстом його писань, треба звернути увагу й на попередні редакції. Як відомо, видання “Енеїди” 1809 р. було “виправлене”, як значиться на окладці його; сучасні видання четвертої пісні мають теж хоч і не так значні відміни; дано було знати, що в рукописі останньої пісні були цікаві поправки автора²*. Отже, безпремінно треба

¹ Основа, 1861, I, С. 247.

² Основа, 1861, II, С. 174.

звернути увагу й на сі редакції, бо і в сих поправках, може, знайдеться щось цікаве для розвитку поглядів і писання поета. Може б, таке студювання відміни в писанні Котляревського дало зв'язатися з громадськими тогочасними обставинами, з відносинами громади до писань Котляревського.

III

Отакі здебільшого питання постають щодо генези писань Котляревського; нова низка питань виникає, якщо здіймемо річ про значіння сих писань в історії своєнародного розвитку нашої громади, в історії нашого письменства й про сучасну ролю його творів. Хоч деякі з сих питань також зачіплювано й трактовано в студіях коло історії нашого письменства, може й, більше, як попередні, але все-таки застається зробити чи не більше ще. Так, наприклад, ми не знаємо докладно, як обернулась українська громада з перших же часів до писань Котляревського; як і в яких верствах вони були розповсюджені, яке робили вражіння, в якому напрямку, себто, як громада розуміла сі писання, на які ознаки писання Котляревського звертала увагу, що в їх подобалось, впливало на громаду, чи тільки поверхова їх форма, чи й глибше заложені провідні ідеї, може, під сим взглядом і з самого початку різні верстви, різні круги громади неоднаково прийняли писання Котляревського. Тепер все, що ми знаємо й що звичайно мусять переказувати наші історики літератури, — се тільки, що “Енеїда” Котляревського ще до друку розійшлася в рукописах і за короткий час кілька раз була видана.

Далі, треба вислідити вплив Котляревського в письменстві українським, вислідити зв'язки й відносини до його писань дальших українських письменників по їх творах; тут єсть ще над чим застановитись. Головні питання — які мотиви писання Котляревського впливали на тих чи інших письменників, як відмінялись сі мотиви, і оскільки сей вплив був добрий чи шкідливий в розвитку нашого письменства й його культурного значіння. Колишніх закидів Куліша*, що писання Котляревського було “найстрашнішою пробою нашому писаному слову українському”, що “визволення від Котляревщини” було доказом геніальності пізніших українських письменників¹, як нам здається, не вважаючи на тридцятилітню полеміку, ще й досі не розправлено рішуче й коло сього важного питання нашої культурної історії треба ще добре й добре попоратись.

Дуже було б цікаво вияснити відносини, погляди на Котляревського в нашій громаді й письменстві різних часів. Історія критики літературно-публіцистичної (сими словами я хочу відрізнити її від критики самої естетичної); історія вимагань громади від письменства з поглядів громадських і літературних — єсть безперечно одна з найцікавіших сторін в історії культурного розвитку народу й літературна історія такого першорядного факту українського

¹Хата, [1860], вид. 2, С. XVII; Основа, 1861, I, С. 262.

культурного питання, як діяльність Котляревського, варта уваги для усіх, кому цікава історія нашої національної й громадської самосвідомості. Цікаво було б також довідатись і про погляди на писання Котляревського в сусідніх громадах і письменствах — московським і польським.

На останку вимагає вияснення ще питання про сучасну ролю й значіння писань Котляревського, оскільки живо ще він зацікавлює сучасну українську громаду, з яких поглядів й як ми маємо уважати на його популярність; оцінювати, оскільки писання його корисні для культурно-національного виховання української громади в наш час, який вплив вони мають; дуже цікаво знати, як приймає й як задивляється на писання Котляревського сільський люд український.

IV

Я зумисне не зачепив поміж іншими ще одно дуже важне питання, чи краще — групу питань щодо Котляревського, щоб вирізнити її й зупинитися трохи коло неї; се мова Котляревського й значіння його в історії витворення нашої літературної мови — справа майже не порушена, тим часом дуже важна. В сьогочасному напівнепризаному становищі української літературної мови*, при тому значінні, яке Котляревський займає в історії нашої літератури, — се питання не тільки історичне, а живе, пекуче.

Треба б поперед усього знов-таки вияснити відносини Котляревського з погляду мови до попереднього українського письменства. Вже попередніми студіями доведено, що і в раніші часи поруч з язичієм існували змагання до запровадження в письменство живої, народної мови, і вона доволі широко входила в писання деяких письменників; для XVII в. українські елементи письменської мови висліджено в недавній розправі д. Житецького* в “Київській старині”; письменство XVIII в., й із сього, як і з інших поглядів, ще чекає студії. На основі таких студій і треба було б докладно висвітити ролю Котляревського, в якій мірі він тільки вів далі розпочату вже справу й оскільки був самостійним ініціатором, що він узяв у своїх попередників і що дав нового. В зв’язку із сим питанням треба буде вислідити елементи мови Котляревського й її витворення. Перший елемент, звичайно, єсть жива народна українська мова. Треба б довести, оскільки пильно держався Котляревський народної мови, і оскільки самосвідомо. Чи держався він виключно місцевого, полтавського діалекту, чи не цурався лексики сусідніх діалектів українських. Другим елементом має бути стара українська книжна мова в різних її прямунаннях — слов’янщини, штукованого язичія й мови більш близької до народної. Вихованець старої української школи, Котляревський виростав під впливом її, й цікаво знати, оскільки відбився на мові Котляревського вплив сеї старої книжної мови й різних знов-таки її елементів слов’янщини, польщини, латини, московщини. Цікаво знати, чи слов’янізми Котляревського були тільки спадком по сій старій мові, чи Котляревський сам з власної охоти обертався

до них; слов'янщина ж мала таку значну ролю в витворенні нашої літературної мови! Третім важним елементом мови Котляревського має бути московщина. Московська мова з другої половини XVIII в. починає розповсюджуватись по Україні, й мова Котляревського прийняла дуже багато московізмів — такі вирази, як “балагур”, “розможжу”, “невкложій”, “шутка”, “зівнув”, “искорчившуюся”, “хотіте”, “волнах” (2 все з другої пісні), побачиш, куди не глянеш; ще те треба мати на увазі, що в новіших виданнях Котляревського мову таки трохи підправлено, українізовано; в виданні самого Котляревського (1809), напр., пишеться не *де, десь*, а *где, гдесь*, пишеться раз у раз *но*, де в пізніших виданнях стоїть *та, ей* замість *їй*, раз у раз *вернется, женется, погонит, наплодит* замість м'яких флексій, і інше подібне. Треба тільки в сих висліджуваннях московських елементів мати на оці полтавський діалект; бо інакше, як то часто в наших філологічних суперечках трапляється, можна залічити до займання лексичний матеріал з щиро народного обходу, тим більше, що народна лівобережна мова підупала-таки впливові московському з погляду лексики й складні, й можливо, що трохи такий вплив давав себе знати ще й у минулому віці. На се треба звернути увагу, щоб довідатись, що брав сам Котляревський просто, безпосередньо з московської мови; разом з тим цікаво б вислідити, як користувався Котляревський московською мовою — чи се залежало від браку потрібних виразів в його лексиконі, чи просто з недбальства. Розправивши сі питання, знайдемо рішенець — в якій мірі близька до народної була мова Котляревського, й оскільки сам він змагався підійти ближче до народної мови й держатись її. Далі треба буде хоч в головних рисах показати долю витвореної Котляревським мови у дальших українських письменників, відміни в мові й тих головних елементах, які ми зазначили вище, й відносили до сеї мови української громади.

Вияснити питання, в якій мірі мова Котляревського єсть добра українська мова, — се важно, як я вже зазначив, не тільки з погляду історичного, але й публіцистичного. З табору неприхильних до сучасного прямування українського письменства часто доводиться чути похвали мові Котляревського, як і декотрих інших старих письменників, на докір штукованій, “кованій” мові нових українських авторів*. У Котляревського справді не дають себе знати скомпоновані, чи то, як кажуть, ковані слова (приглянувшись ближче, може, й тут прийдеться перемінити думку, й се также річ буде важна); натомість він щедро уживає, де треба, де не треба, московських виразів, а также й слов'янських; таку методу помічаємо й у інших старих письменників наших. На наше переконання, се не було добре, й через таку методу мова линяла, втрачувала свій виразний своєнародний характер, ставала бліда, позбувалася краси й пластичності¹. Тим часом такої методи нав'я-

¹Отже, треба з сього погляду бодай дуже обмежати думку про “благотворний вплив” московської мови на вироблення української мови й її чистість, що знаходимо хоч би й у д. Дашкевича (с. 72, 80), як не зовсім відкинути.

зати українським письменникам хотіли б багато сучасних. Розправа коло витворення й елементів літературної української мови може дати найліпше рішення у сій справі.

На сьому докінчимо ми перегляд головніших питань, що виникають з студій коло писань Котляревського. Може, кому здадуться вони часом надто дрібними, малоцікавими, так що й шкірка за вичинку не стане. Але ми певні, що не так воно. Великому значінню діяльності Котляревського ніяк не можна заперечити, його признають усі; навіть Куліш у ті свої ворожі для Котляревського часи признав, що “з усіми своїми хибами, був він один з тих небагатьох українців, що чи просто, чи посередньо повели нас ще з тих часів до сучасної нашої самосвідомості”¹. Доки не буде вистудійовано широко й ґрунтовно того повороту в історії нашої громади, що в’яжеться з іменем і діяльністю Котляревського, доти не можна буде вияснити ні розвитку нашого націоналізму й взагалі культурно-громадського життя нашого народу за новіші часи, ні рішити докладно багатьох тих питань, які ставить сучасне культурне життя української громади. І коли ж краща доба для того, щоб зробити се, як не століття перелицьованої “Енеїди”, століття нового українського письменства і у зв’язку з ним — українського національного самопорозуміння.

V

Століття нового українського письменства єсть таке свято, що справді заслугує урочистого святкування, такого святкування, яке б показало, що українська громада з погляду національної самосвідомості й культурного розвитку значно виросла за сі сто літ. Найліпшою пробою, де б вона могла показати себе, було б, на нашу думку, докладне, наукове й артистичне видання писань Котляревського.

Не завадить зупинитися коло сього плану: ачей теперішній поклик наш не пролунає марно. Я проектував би видання писань Котляревського з науково рецензованим текстом, з варіантами й коментаріями, артистичне, оздоблене ілюстраціями до писань, з додатком студій коло писань, що, можливо, вичерпали б вище зазначені питання.

Наукова рецензія тексту Котляревського — се єсть пильна потреба як для студіювання сього автора, так і з погляду практичного. З того часу, як на писання вийшла “авторська давність” і вони підлегли “книгарській оргії”, дуже треба б мати нормальний, перевірений добре текст, що мав би бути зразком для звичайних, дешевих видань. “Енеїда” дуже багата на варіанти, я перевірів, наприклад, “виправлене” видання самого Котляревського 1809 р. з виданням 1876 р. й у перших піснях знайшов кілька доволі цікавих перемін; на зразок наведу кілька (в сучасній правописі) так,

¹Основа, 1861, I, С. 262.

наприклад, з самого початку в вид. 1876 р. стоїть:

Еней болячка був Юоні,
Як жорна, серце їй давив,
Бо був тугійший від супоні,
Ні в чім Юоні не просив (с. 2)

в виданні 1809 р.:

Еней був тяжко не по сердцю
Юоні, все її гнівив;
Здававсь гірчийший їй од перцю (с. 8)

або в вид. 1876 р.:

Нептун дочувсь в скляних будинках,
Що пробі закричав Еней;
Він в жінчиних метнувсь патинках,
Мов кіт од сала до дверей (с. 5)

в виданні 1809 р., може, й краще:

Нептун іздавна був драпічка,
Почув Еней голосок,
Шатнувся зараз із запічка,
Півкопи для єго кусок!.. (с. 10).

Або ще, в виданні 1876 р.:

Ішов, ішов, що аж із чуба
В три ряди капав піт на ніс (с. 63)

натомість в старому виданні важкі москвітизми:

Ішов, ішов, аж з русих кудрів (3 пісня, С. 4).

В четвертій пісні поправлено історичну помилку:

Як Муромець Ілля гуляє,
Як б'є варяг і проганяє (с. 14)

в старому виданні, в новому ж натомість:

Як б'є половців, проганяє (с. 133).

Єсть багато відмін і в літерах. Як казав я й вище, пізніші видання значно українізовані. Се теж варто уваги.

Коментарій мав би бути двоїстий: лексикальний — бо Котляревський багато уживає жаргонних слів тогочасної Полтавщини, що не вживаються, бодай по інших українських краях, тепер цілком, — і історичний. Малюючи український побут минулого віку, писання Котляревського містять в собі багато згадок, натякань на такі речі, що давно минули й рядовому, а часом і передовому читачу маловідомі або й зовсім незрозумілі; почавши від таких речей, як деякі причандали тогочасного заможного побуту (побут сільський з того часу не перемінився) і до термінів старого урядового устрою, деяких давноминутих обставин громадського й економічного життя, від яких-небудь *дульєтів* і *охвотів*, лиських скатертин, піярських граматок, волів, що гонено до Шльонська, й греків, що возили риж та маслини, і до різних возних, підсудків, карвасарів — все оте вимагає докладних коментарів і не для

самого тільки неосвіченого читача. Для людей не дуже знаємих з класичною мітологією й змістом правдивої Вергілієвої “Енеїди”, — а таких знайдеться немало, добре було б доложити й такі коментарі, що рівняли би текст нашої “Енеїди” з змістом первотвору й об’ясняли властивий характер і значіння пародированих дієвих осіб — без сього й гумор Котляревського часто зостанеться незрозумілим. Взагалі в об’ясненні треба мати на оці ті дуже різномасті верстви, в яких обертаються писання Котляревського: не кажу се властиво про те ювілейне видання, про яке зняв я тут річ, а про менші популярні видання, що разом з тим, на підставі сього *editio major* [академічного видання] мали б бути видані для ширших кругів громадських; хоч звичайно треба б поклопотатись про те, щоб і ота *editio major* була можливо більше розповсюджена.

Щодо ілюстрації, то, проектуючи їх, я зовсім добре знаю, що се річ нелегенька. Не кажу про “Чарівника” та “Наталку” — ілюструвати їх не трудно (застерігаю, одначе, від шаржу щодо “Чарівника”), але рисунки до “Енеїди” добре зробити, на мою думку, чи не трудніше, може, як до чого іншого. Се залежить від того, що головний тон “Енеїди”, можна сказати, не видержаний стало, й головні діячі также не мають здебільшого сталого характеру. Еней, наприклад, виступає то розумним, порядним ватажком, добрим товаришем своєї ватаги, то бундючним нікчемним полупанком з того панства, що вилупилось за часи Котляревського, добрим тільки на випивку; він хоробрий, поважний проводир, то розпусний гульвіса, що лає на всі заставки своїх батьків; подібні неконсеквентності кидаються в вічі і щодо характеристик і поведження інших осіб, як Дідона, Латин і ін. “Енеїда” єсть збір окремих малюнків, доволі слабко зшитих докупи; щоб пришити зайвий малюнок, гумористичний пасаж, кинути зайву приказку, Котляревський легко відбивається, збочує від зазначеного характеру, розпочатої схеми. Се й зрозуміти легко, його мета — перекривити класичну мітологію й разом змалювати сучасну Україну; фабула не має для нього значіння, се тільки форма, в яку можна вкладати все, що могло відноситися до властивої мети. Невідома, може, для самого Котляревського друга мета, змалювання українського побуту, бере гору над першою, справді, мабуть, початковою метою його утвору; не що як се й здобуло йому невмирущу цікавість. Основний тон “Енеїди” — се, щоб так сказати, теплий гумор; автор з замилюванням малює сучасну Україну, посміх його не злий, а привітливий, навіть з злих прояв усміхається як звичайно українець, без злоби. Але тон сей не витриманий у нього стало; раз по раз він збивається на карикатуру або незграбні тривіальності. Суворі для Котляревського критики, як мені здається, з того й виходили, що не звернувши досить уваги на загальний тон поеми, ображалися сими збоченнями автора.

Певне, що малюру, який хотів би малювати “Енеїду”, нема чого збочувати за Котляревським, жадним побитом не треба йому бути карикатуристом. Своїми ілюстраціями має він коментувати те, що єсть доброго, по сей час живучого в “Енеїді”, — картини побуту українського в кінці

минулого віку, писані рукою великого артиста. Де Котляревський не ухляється в карикатуру, де не веде, що таке іноді трапляється за ним, по вивченій шаблоні доволі банальні картини пародійні, там раз у раз дає він, часом в кілька слів, чудові малюнки, що перейняті незвичайним гумором і трохи не дишуть своєю реальною правдою. Тут артиста знайде собі багатої здобичі; най тільки перейметься він тим же чудовим реалізмом, тою ж теплою вдачею й легким, незлобним гумором. Такі сцени, наприклад, як зустріч поважної пані Дідони з “ватагою гольтіпак” троянців, тих бурлаків, що ходили колись на Дін на зарібки, на рибу на лиман або що (с. 9–10 вид. 1876 р.), весела гульня у Дідони, з скоками і танцями, з молодецьким гоцаком (с. 13); парастасні столи у “благородної старшини” пана Енея з кумпанією, співи школярів, сліпці з кобзами, перебийці й “литвини” з ведмедем (с. 43), бучний виїзд пані сотнички Венери (с. 55), школа латинщиків з субітками й тройчатками (с. 130); авдиенція у Латина якого-небудь заможного військового товариша, що ще не вкусив фруктів московської або західної культури й живе “на старосвітському” (с. 134), “нахід” дворні і підданих пані царської няньки, сцена звичайних тоді сусідських наїздів або находів (с. 149), серія картинок з козацького обиходу — класична картина полків у строю (“так вічний пам’яти бувало”, с. 157), збори козаків до війська (“бояри вмиг скомпонували”, С. 156), полки на поході (с. 165) — подібні сцени так і просять олівця*.

Щодо наукових студій коло писань Котляревського і в зв’язку з тим — коло родоводу нової української літератури, то я вгорі зазначив коротку програму, на яку б бодай мали відповісти такі студії; до сього можу додати, що при виданні писань Котляревського добре було б доложити начерк українського громадського побуту, як він змальований в писаннях Котляревського, й порівняння “Енеїди” яко пародії з іншими пародіями подібними (сього писання помалу дотикались, особливо в розправі д. Н.М.В., але не заходились коло нього докладніше).

Певне, що всю ту справу має виконати не один чоловік; для сього треба праці цілого гурту людей, що поділили б межі собою роботу згідно з своїми спеціальностями. Така збірна робота могла б краще від усього показати культурні сили української громади. Істориків України взагалі й ближче Гетьманщини, істориків українського письменства, філологів у нас не бракує, й вони тапу соціюста змогли б добре виконати таку роботу; єсть і артистичні сили; знайшлись би, мабуть, при охоті матеріальні засоби для видання.

Правда, ще за півстоліття до Котляревського помічено було, що в нас “не в оден гуж тягнуть”*, український розбрат пішов в приказки яко національна ознака, і один з сучасних українців доводив мені, що в нас тільки такий план, тільки такий гурт може бути сталим і згідливим, що складається з одного чоловіка; але на столітті нашого нового культурного життя треба було б показати, що сі сто літ не пройшли в нас марно й громада наша придбала за сей час трохи культурного виховання.

КОМЕНТАРІ

Розділ І. СТАТТІ, ВИСТУПИ, ПЕРЕДМОВИ, ЗАМІТКИ

Для ювілею Івана Котляревського. Desiderata

Перша публікація: ЗНТШ — 1893. — Т. II. — С. 147–161. Підпис: *М.Сергієнко*.

Подається за першодруком.

Це перша публікація М.Грушевського про І.Котляревського, в якій автор визначає основні напрями подальшого вивчення українським літературознавством цієї теми. У літературно-критичній спадщині М.Грушевського до цієї тематики належать також рецензії на праці: *Дашкевич Н.* Вопрос о литературном источнике украинской оперы И.П.Котляревского “Москаль-чаривный” // Киевская старина. — 1893. — Т. 43. — Кн. 12. — С. 451–481 (Рец.: ЗНТШ. — 1894. — Т. IV. — С. 184–188); *Стешенко И.* Иван Петрович Котляревский, автор украинской “Энеиды”: Критическая биография. — К., 1902. (Рец.: ЗНТШ. — 1903. — Т. LI. — С. 50–55); *Петров Н.* Один из предшественников Ив. Петр. Котляревского в украинской литературе XVIII в. Афанасий Кириллович Лобысевич // Сборник по славяноведению. — Вып. 1. — СПб., 1904. — С. 57–63 (Рец.: ЗНТШ. — 1905. — Т. LXVI. — С. 2–33); на видання “Творів Івана Котляревського” під редакцією, з переднім словом та примітками С.Єфремова. — Видавництво “Вік”, К., 1909. (Рец.: ЛНВ. — 1909. — Т. 48. — № 12. — С. 628–629). Крім того, М.Грушевський є автором передмови до книжки “Перше видання Енеїди І.Котляревського, передруковане в столітню річницю його” (Львів, 1898. — С. I–III); та публікації “Перші видання Енеїди Котляревського” (ЛНВ. — 1898. — Т. 4. — Кн. 11. — С. 84–86).

с. 3 ...зовсім новим фактом без попередників — про те, що І.Котляревський був продовжувачем традицій давнього українського письменства, писали багато дослідників. Найповнішу інформацію можна почерпнути з монографії: *Яценко М.* На рубежі літературних епох: “Енеїда” Котляревського і художній прогрес в українській літературі. — К., 1977. Першим дослідженням на цю тему було: *Житецкий П.* Энеида Котляревского и древнейший список ее в связи с обзором малорусской литературы XVIII века. — К., 1900.

Мотивів поезії Котляревського ухопилася зараз ціла серія письменників... — послідовники його, як правило, писали на значно нижчому мистецькому рівні, за що були справедливо критиковані. Це явище в українській літературі дістало

назву “Котляревщина”. Сюди зараховують П.Білецького-Носенка, П.Кореницького, С.Александрова, Я.Мішковського та ін. Див.: Українські пропілеї. — Том перший. Котляревщина /Ред., вступна стаття й прим. І.Айзенштока. — Х., 1928.

с. 3–4 І ми, шукаючи в культурних обставинах Гетьманщини... — Гетьманщиною називалась територія Лівобережної України разом з Києвом, яка після Андрусівського перемир'я 1667 р. (між Росією і Польщею) управлялась гетьманом і користувалася автономією в складі Російської держави. За умовами названого перемир'я, Правобережна Україна (без Києва) відійшла до Польщі. Остаточо гетьманство було ліквідоване в 1764 р.

...Шевченкові “Псалми Давидові” “застрашали своїм вибором”... — “Псалми Давидові” — цикл віршів Шевченка, написаний у грудні 1845 р., є переспівом “Псалтиря”, однієї з книг Біблії. За легендою, автором цих творів був цар Давид. Форма переспіву канонічних текстів давала змогу легально вводити у творчість елементи соціального протесту, викривальні мотиви, громадянську тематику.

с. 5 Остра, стороннича Кулішева критика... — йдеться про публікацію П.Куліша “Обзор украинской словесности. И.Котляревский” (Основа. — 1861. — Кн. 1. — С. 235–262). Автор різко критикує творчість І.Котляревського за карикатурність та афектацію у зображенні народного життя. Через цей комізм вважає “Енеїду” шкідливою. Про театральні п'єси Котляревського Куліш також невисокої думки, називає їх анахронізмом, який зберігає вартість лише як перші пам'ятки нової української літератури.

...антагоністи Кулішеві... — першим у часі полемізував з П.Кулішем з цього приводу О.Тереженко в статті “Иван Петрович Котляревский” (Основа. — 1861. — Кн. 2. — С. 143–160). Згодом негативну оцінку діяльності І.Котляревського неодноразово заперечували і спростовували науковці: М.Костомаров, М.Піпін, М.Петров, М.Дашкевич та ін. Детальніше див.: Іван Котляревський. Бібліографічний покажчик 1798–1968 /Склав М.Мороз. — К., 1969.

...не маємо навіть докладної життєписі Котляревського... — ймовірно, що саме ця стаття М.Грушевського стала своєрідним “планом-проспектом” праці І.Стешенка над науковою біографією І.Котляревського. Однак молодий науковець не зміг створити таке масштабне дослідження, як його намітив М.Грушевський.

...й звідси пропали... — про помилковість твердження щодо втрати деяких автографів поета (Горленко в. Из бумаг И.П.Котляревского // Киевская старина. — 1883. — Т. 6. — Кн. 5. — С. 146–156) писав В.Срезневський: О нескольких автографах И.П.Котляревского // Журнал Министерства народного просвещения. — 1902. — Ч. 340. — С. 119–131. Автор повідомляв, що архів зберігається в Імператорській публічній бібліотеці в Петербурзі, детальніше зупинився на деяких автографах Котляревського, зокрема, — на його перекладі праці Дюкена “Размышления”, опублікував його заяву з 1834 р. про звільнення від служби.

с. 6 ...сам переіменув потім погляди на Котляревського — у збірнику “Хуторна поезія” (Львів, 1882), у “Зазивному листі до української інтелігенції”

П.Куліш висловлює високу, подекуди схожу на панегірик оцінку літературної спадщини І.Котляревського (с. 123–124).

“Так вічної пам’яті бувало у нас в Гетьманщині колись”, децю з мук пекельних... — перша цитата з четвертого розділу “Енеїди”. Картини мук, які терпіли грішники в пеклі, І.Котляревський зображає в третій частині поеми. Увагу дослідників, які цікавилися реаліями тогочасного суспільного життя, громадського устрою та соціальними симпатіями автора, часто привертала саме такі фрагменти.

...знищено гетьманство, Січ... — гетьманство (управління виборного воєначальника — гетьмана) було своєрідною українською формою демократичної республіки. Після підписання Переяславської угоди 1654 р., хоч формально Гетьманщина користувалася автономією у складі Росії, царський уряд почав обмежувати права гетьмана і військової ради в Україні. Цей процес закінчився у 1775 р. остаточною ліквідацією Запорозької Січі та покріпаченням українських селян.

Польща впала... — децентралізаторська політика польських феодалів і війни XVII ст. призвели до ослаблення Польщі та втрати нею державності. Пруссія, Австрія і Росія у 1772, 1793, 1795 роках здійснили поділ території Польщі. Внаслідок цього значна частина Правобережної України, яка, згідно з Люблінською унією (1569), входила до Речі Посполитої, відійшла до Росії (Волинь, Підляшшя, Київщина, Брацлавщина).

...з рук українців перейшовши до тубільців — з кінця XVII ст., коли в українських землях почали зміцнюватись позиції російського самодержавства, розпочалася активна міграція певного прошарку людей, в основному освічених, з України до Росії. Осідаючи там, вони поширювали вищий, ніж на той час був у тубільців, рівень освіченості, культури. Отже, українці стали потужним чинником культурного прогресу росіян, зокрема, у сфері красного письменства. Одним з яскравих прикладів може слугувати доля Феофана Прокоповича — ректора Київської академії (з 1710 р.), видатного публіциста, поета, драматурга, теоретика літератури, реформатора українського, а потім і російського віршування. У 1716 р. за наказом Петра I він виїхав до Петербурга і фактично очолив російську православну церкву.

...“в простого мужика простий єсть обичай, а в письменного — особий, політичний звичай”... — фразу з вірша “О пьяных и о неписьменных” Климентія Зіновієва, українського поета кінця XVII ст., М.Грушевський цитує за публікацією П.Куліша “Обзор украинской словесности. Климентій” (Основа. — 1861. — № 1. — С. 159–234. Цей фрагмент Куліш цитує на с. 176). У сучасному виданні: Климентій Зіновієв. Вірші і приповіді посполиті. — К., 1971, — це текст № 107, С. 90.

с. 7 ...в праці д. Дашкевича... — йдеться про дослідження М.Дашкевича «Отзыв о сочинении г. Петрова: “Очерки истории украинской литературы XIX столетия”». (Отчет о двадцать девятом присуждении наград графа Уварова: Приложение к 59 тому “Записок Императорской академии наук”. — СПб., 1888). У цій праці значне місце присвячене аналізу творчості І.Котляревського.

...в анонімній розправі д. Н. М. в. ... — під цим криптонімом був опублікований критико-біографічний нарис М.Віленкіна “Иван Петрович Котляревский” (Новь. — 1884. — Т. 1. — С. 702–703; 1885. — Т. 2. — С. 126–133).

Так само в “Москалем-чарівником”, що має перед собою багату літературу інтермедій... — детальніше про мандрівний сюжет названого водевіля І.Котляревського див. у цьому томі рецензію М.Грушевського на статтю М.Дашкевича “Вопрос о литературном источнике украинской оперы И.П.Котляревского “Москаль-чаривник””.

...зв’язок сеї п’єси з “Козаком-стихотворцем”... — згадано водевіль на українську тему російського письменника і театрального діяча О.Шаховського, поставлений у Полтаві 1817 р. Чимало літературознавців, починаючи від М.Петрова (див. його “Очерки истории украинской литературы XIX в.” — К., 1884), вважають, що п’єсою “Наталка Полтавка” її автор своєрідно полемізує з водевілем О.Шаховського “Казак-стихотворец” — одним із найслабших творів цього драматурга, фактично сатирою на українців. Громадськість дуже критично сприйняла цю п’єсу. М.Петров зауважив: «Можливо, неуспіх цієї опери, що мала претензію на зображення українського побуту, й спонукав Котляревського написати свою “Наталку Полтавку”» (названа праця, С. 23). Див. також: Кирилюк Є. Живі традиції: Іван Котляревський і українська література. — К., 1969. — С. 143–146.

с. 8 *...видано було вповні тільки після його смерті* — перше повне видання “Енеїди” — всі шість частин — вийшло у Харкові 1842 р.

“Наталка” з’явилась вперше на сцені 1819 р. ... — п’єса справді була створена 1819 р., того ж року у Полтаві відбулась її перша постановка. (Див.: Є.Кирилюк. Живі традиції: Іван Котляревський і українська література. — К., 1969. — С. 142).

...той же таки Куліш доводив... — далі автор цитує працю П.Куліша “Обзор украинской словесности. И.Котляревский” (Основа. — 1861. — Кн. 1).

...бачить градацію в них і д-р Огоновський... — дослідженню творчості І.Котляревського присвячений розділ об’ємної праці О.Огоновського: Історія літератури руської. Часть 2. — Львів, 1889. — С. 186–210.

...дано було знати, що в рукописі останньої пісні були цікаві поправки автора — М.Грушевський посилається на анонімну (автор — О.Терещенко) публікацію: Иван Петрович Котляревский // Основа. — 1861. — Кн. 2. — С. 163–175.

с. 9 *Колишніх закидів Куліша...* — поряд зі згаданою публікацією в “Основі” тут цитується передмова П.Куліша до альманаху “Хата” (1860): Передне слово до громади. Погляд на українську словесність. — С. VII–XXII, де він також висловлює негативну оцінку “Енеїди”.

с. 10 *В сьогочасному напівнепризаному становищі української літературної мови...* — через бездержавність, розірваність української території, жорстке переслідування свідомого українства в Росії та інші причини наприкінці XIX ст. не існувало єдиної загальноприйнятої унормованої української літературної мови.

...висліджено в недавній розправі д. Житецького... — згадується дослідження П.Житецького: Очерк литературной истории Малорусского наречия в XVII в. Додаток: Словарь книжной малорусской речи по рукописи XVII века // Киевская старина. — 1888. — № 1–6, 8, 9, 12.

с. 11 ...штукований, “кований” мові нових українських авторів — в кінці XIX ст. багато українських письменників перекладали зарубіжну класику. Намагаючись розширити межі вживання української мови, перекладачам нерідко доводилось бути першопрохідцями, винаходити і запроваджувати слова й вирази, незвичні для побутової народної мови, які сучасники назвали “кованими”, тобто штучними. Зокрема, досить вдало це робили М.Старицький та Олена Пчілка. Звичайно, не всі нововведення були бездоганними, однак багато з тих “кованих” слів прижилося і є невід’ємними в сучасній українській мові, напр.: байдужість, вплив, ідея, мрія, темрява та ін.

с. 15 ...подібні сцени так і просять олівця — найбільш вдалими на сьогодні вважаються ілюстрації до “Енеїди” українського графіка А.Базилевича (1968).

...в нас “не в оден гуж тягнуть”... — цитується вірш гетьмана І.Мазепи “Дума”. У автора перша строфа така:

“Всі покою щире прагнуть,
А не в оден гуж всі тягнуть,
Той направо, той наліво.
А все браття, того диво!”

Дріб’язок з російського письменства

Перша публікація: Правда. — 1893. — Т. 16. — Вип. 48. — Лютий. — С. 120; у рубриці “Критичні і бібліографічні замітки”. Підпис: *Хлопець*.

Подається за першодрюком.

с. 17 ...письменника, що жив на Україні... — у 1849–1857 рр. М.Лесков працював у Київській казенній палаті. Залишив спогади про Київ; чимало його творів ґрунтуються на українському матеріалі: оповідання “Нехрещений піп”, “Старосвітські психопати”, “Печерські антики”, повість “Заячий ремез” та ін.

Тридцять сім літ минуло з того часу, як вперше було промовлено в російському письменстві се преславне “грає воропає”... — йдеться про роман І.Тургенєва “Рудін” (вперше опублікований у 1855 р.). Далі в авторській примітці переказаний фрагмент з розділу 2 цього твору. Здається, першим з українських діячів, хто задокументував свій осуд цього некоректного стосовно українців фрагмента тургенєвського роману, був П.Куліш. У статті «Взгляд на малороссийскую словесность по случаю выхода в свет книги “Народні оповідання Марка Вовчка”» (Русский вестник. — 1857. — Т. 12. — Кн. 2. — С. 228) він писав, що Тургенєв “видит в самобытном проявлении народности пустую прихоть нескольких праздных людей и воображает, что сострил очень забавно, сказавши, что малороссиянин заплачет от всякой бессмыслицы на родном языке”.

ЗМІСТ

	с. текстів	с. ком.
<i>Микола Жулинський</i> . МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ:		
“Я ПОЧУВ СЕБЕ ЛІТЕРАТОРОМ”	V	
<i>Галина Бурлака</i> . ЩЕ ОДНА ГРАНЬ ТАЛАНТУ:		
МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ — ЛІТЕРАТУРНИЙ КРИТИК	XIII	
Розділ I. СТАТТІ, ВИСТУПИ, ПЕРЕДМОВИ, ЗАМІТКИ	1	581
Для ювілею Івана Котляревського. <i>Desiderata</i>	3	581
Дріб’язок з російського письменства	16	585
Запомога письменникам	19	586
Останні романи Г.Сенкевича... ..	24	587
[Виступ на шевченкОвому святі 1896 р. у Львові]	45	587
Поступова Польща..... ..	51	590
До справи Шевченкових провин	79	593
“Мужики”. Оповідання Антона Чехова	80	595
Перші проби [Володимир Темницький]	82	596
Перші видання “Енеїди” Котляревського	83	596
З татарських “легенд” Д.Маміна-Сибіряка	86	597
Новини російської літератури: Л.Толстой; Чехов... ..	87	598
“Мімочка заручена”. Ескіз В.Микулич	101	603
Літературна спадщина Альфонса Доде	102	603
Наталія Кобринська	128	606
Із оповідань Гната Потапенка..... ..	147	610
Із оповідань Франсуа Коппе	149	610
[Виступ на Шевченковому святі 1902 р. у Кракові]	150	611
Густав Флобер..Літературна характеристика	155	614
Варіанти до “Богданової могили” Шевченка	161	615
Микола Некрасов	162	616
Ювілей Льва Толстого	169	618
[Передмова до видання: Сельма Лягерлеф. “Королеви Півночі”... ..	171	619
Один з ніжинців	173	619
Передне слово [до книжки: оповідання марка вовчка..... ..	175	621
Світлотіні галицького життя. Лесь Мартович. “Забобон”... ..	177	622
Світлотіні галицького життя. Михайло Яцків. “Танець тіней”... ..	199	624
Українська література, її назва, розвій, періоди	213	625
Поезія Олеся	225	629
Перша редакція “Іродової мороки” Куліша	233	631
Невиконане побажання Марка Вовчка	237	632
В сімдесяти роковини смерті Шевченка на спомин його і людей, йому близьких	239	633

Розділ II. РЕЦЕНЗІЇ	241	634
Цупкий. Байки.	243	634
Н.Дашкевич. Вопрос о литературном источнике украинской оперы И.П.Котляревского “Москаль-чаривный”	244	635
Українсько-руські драми	249	636
“Жіноча бібліотека”. Видає Наталія Кобринська	257	640
“Для домашнього вогнища”. Повість Івана Франка	259	641
Осип Маковей. “Подорож до Києва”	266	642
“Мій Ізмарагд”. Поезії Івана Франка	269	642
М.Чернявський. “Донецькі сонети”	275	644
“Царівна”. Оповідання Ольги Кобилянської	277	645
“Залісся”. Повість Осипа Маковея	282	646
Іван Семанюк (Марко Черемшина). “Карби” . Новели з гуцульського життя.....	290	647
И.Стещенко. Иван Петрович Котляревский	296	648
В.Лесевич. Евгений Павлович Гребенка	301	650
Н.Петров. Один из предшественников Ив. Петр. Котляревского... ..	302	650
[“Шершень”]	303	651
Т.Шевченко. “Кобзарь”	304	652
А.И.Лотоцкий. “Демократическая литература ...”	305	653
Поезії М.П.Старицького.....	306	654
“Лис Микита”, з німецького переробив* Іван Франко.....	307	655
Твори Івана Котляревського	308	656
Твори Григорія Квітки-Основ'яненка	310	657
Розділ III. НЕКРОЛОГИ	311	658
[Промова над могилою д-ра Омеляна Огоновського]	313	658
Олександр Пипін. Некролог	314	658
Антін Чехов. † 2 (15)/VII 1904	316	659
Данило Мордовець. Некрологічна замітка	318	659
Смерть Толстого	320	660
Сумний Великдень	323	660
Пам'яті Лесі Українки	328	662
Над свіжою могилою	329	662
Розділ IV. ПО СВІТУ	331	663
ДОДАТКИ	467	692
[Щоденникові записи 1883 р. на літературні теми]... ..	469	692
Вступне слово видавництва [Передмова до видання: Гомерова “Одіссея” ...]	475	694
Перше видання “Енеїди” Котляревського	484	
По світу.	486	

КОМЕНТАРІ.....	581
ПОКАЖЧИК ІМЕН.....	700
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК.....	734
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ.....	743

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 11

Серія “Літературно-критичні та художні твори”

Літературно-критичні праці (1883–1931), “По світу”

Редактор	<i>Л.Веремієнко</i>
Художнє оформлення	<i>С.Іванов</i>
Технічний редактор	<i>І.Сімонова</i>
Коректори	<i>Б.Павлів, О.Тростянчин</i>

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. / Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.;
Голов. ред. П.Сохань. — Львів: Світ, 2002 — .
Т. 11: Серія “Літературно-критичні та художні твори”:
Літературно-критичні праці (1883–1931), “По світу”. — 2008. — 784 с.
ISBN 978-966-603-223-5; 978-966-603-568-7 (т. 11)

Том 11 зібрання праць М.Грушевського у 50-ти томах відкриває серію “Літературно-критичні та художні твори”, до якої увійшли статті, виступи, передмови та рецензії М.Грушевського на літературні теми. Тексти, написані упродовж 1883–1931 рр., окреслюють читачеві позицію вченого щодо цілої низки літературних явищ і постатей кінця ХІХ—початку ХХ ст., визначають його роль у тогочасному літературному процесі. Також у томі опубліковане культурологічне есе “По світу”, в основу якого покладені враження від подорожей найвизначнішими містами Італії.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться історією України.

ББК 63.3 (15 УКР)

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-568-7 (т. 11)

Формат 70x100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк.
Умовн. друк. арк. 63,7. Обл.-вид. арк. 60,0.
Додрук накладу 200 прим. Вид. № 4.
Зам. 290-8.

Державне підприємство “Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 2980 від 19.09.2007 р.
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21
www.dsv-svit.lviv.ua; e-mail: office@dsv-svit.lviv.ua

Друк на ВАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас”
75005 м. Львів, вул. Зелена, 20
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 1110 від 02.11.2002 р.